

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.26:341.213.4:341.218.4
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v1.2024.1>

В. М. Мельник
кандидат політичних наук, юрист,
лауреат премії імені Миколи Лукаша за переклади з латини,
асистент кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0001-5640-0351

КОНСТИТУЮВАННЯ СХІДНОЇ І ЗАХІДНОЇ ЧАСТИН РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 364 РОЦІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДСТАВИ ТА НАСЛІДКИ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ДУУМВІРАТУ ВАЛЕНТИНІАНА І ВАЛЕНТА

Стаття присвячена історико-юридичним аспектам формування Східної частини Римської імперії та Західної частини Римської імперії у перші тижні після обрання Валентиніана I імператором (364 рік). Отримавши владні повноваження, Валентиніан вжив заходів, щоб аналогічний титул імператора здобув також його рідний брат Валент. Обидва були уродженцями Паннонії та репрезентували політичну партію паннонійців. У 363 р. брати підтримували Іовіана під час імператорських виборів. Крім того, вони вважалися запеклими прихильниками відновлення курсу на християнізацію держави. 28 березня 364 року Валентиніан очолив засідання Константинопольського Сенату, під час роботи якого було прийнято рішення відновити публічно-правову практику часів Діоклетіана. Повного повороту до тетрархії не сталося, але сенатори вочевидь легалізували систему імператорського дуумвірату. Коріння подібної практики спільного правління двох імператорів потрібно шукати ще в республіканському консулаті. Однак, як і у випадку з імператорськими повноваженнями часів Діоклетіана, після 364 року два імператори набули територіальних повноважень. Валентиніан I повинен був очолити сукупність західних провінцій, а Валент II став правителем східних провінцій. Тим не менше, обидва імператори залишалися законними очільниками всієї Римської імперії. Їхня територіальна локалізація не має вводити в оману, оскільки зумовлювалася потребою швидко реагувати на військові загрози прикордонним провінціям. У межах даного дослідження, аналізуються різноманітні юридичні та ідеологічні підстави нової адміністративної реформи. Особлива увага приділяється зіставленню подій 364 року з нормативними актами Діоклетіана (286 і 293 рр.) та майбутнім адміністративним Едиктом Феодосія I Великого (395 р.). Пояснюється реальне історичне значення сепаратистських рухів у кордонах Римської імперії. Критикується теза про «поділ» Римської імперії на «дві держави». Як і в 364 р., так і в 395 р., жодного подібного «поділу» де-юре не відбулося. Відповідно, наука історії права повинна підходити з позицій історичної неперервності стосовно розвитку державності Римської імперії в IV-VI століттях.

Ключові слова: імператорські повноваження, правова суб'єктність держави, Східна частина Римської імперії, Західна частина Римської імперії, дуумвірат.

Melnyk V. M. THE CREATION OF THE EASTERN AND WESTERN "PARTS" OF THE ROMAN EMPIRE IN 364 AD: THEORETICAL BASIS AND CONSEQUENCES OF VALENTINIAN AND VALENS IMPERIAL DIARCHY

The article is devoted to the historical and legal aspects of the formation of the Eastern part of the Roman Empire (Imperium Romanum Pars Orientale) and the Western part of the Roman Empire (Imperium Romanum Pars Occidentale) in the first weeks after the election of Valentinian I as emperor (364 AD). Having received the authority, Valentinian took measures so that his brother Valens also obtained a similar title of emperor. Both were natives of Pannonia and represented the Pannonian political party. In 363 AD, the brothers supported Jovian during the imperial election process. They were also considered staunch supporters of resuming the Christianization of the state. On March 28, 364 AD, Valentinian presided over a meeting of the Constantinople Senate, during which a decision was made to restore the public legal practice of Diocletian's time. A complete turn to the Tetrarchy didn't happen, but the senators legalized the system of the imperial Duumvirate. The roots of this practice of the joint rule of two emperors must be sought in the republican consulate. However, as with the imperial powers of Diocletian's time, after 364 AD, two emperors acquired territorial powers. Valentinian I was supposed to lead the totality of the western provinces, and Valens II became the ruler of all eastern provinces. Nevertheless, both emperors remained the legitimate heads of the entire Roman Empire. Their territorial localization should not be misleading, as it was determined by the need to quickly respond to military threats to the border provinces. Within the scope of this study, various legal and ideological bases of the new 364 AD administrative reform are analyzed. Special attention is paid to comparing the events of 364 AD with the normative acts of Diocletian (286 and 293 AD) and the future administrative Edict of Theodosius I the Great (395 AD). The real historical significance of separatist movements within the borders of the Roman Empire is explained. The thesis about the "division" of the Roman Empire into "two states" is criticized. A similar de jure

“division” never took place. Accordingly, the science of the history of law should be approached from the standpoint of the historical continuity of the statehood of the Roman Empire in the 4th and 5th centuries.

Key words: imperial powers, the legal personality of the state, the Eastern Part of the Roman Empire, the Western Part of the Roman Empire, diarchy (duumvirate).

Вступ. Одним із проблемних питань юридичної історії Римської імперії залишається так званий «поділ» на «Східну» та «Західну» частини [1, с. 3-11]. Переважна більшість дослідників відносять цю диференціацію до Едикту Феодосія I в 395 році [2; 3; 4]. Окремі історики справедливо звертають увагу на нормативно-правові акти Валентиніана та Валента, схвалені Сенатом в 364 році [5]. Зрештою, хоча «Схід» і «Захід» справді постали на адміністративній мапі, але Римська імперія залишалася єдиною державою не лише в період 364-395 рр., але і після 395-го року [1, с. 6]. Для пояснення тези необхідно з'ясувати форми, підстави та наслідки правотворчості імператорів Валентиніана та Валента.

Валентиніан народився бл. 321 р. в Ауреліас Кібалі (нинішні хорватські Вінковці) [5, р. 88]. Його батько Граціан Старший [6, Амн. Марс. XXX.7.2] отримав посаду коміта Британії, борючись проти племен піктів, захищаючи Адріанів вал. Сам Валентиніан пройшов військове навчання під час громадянських війн у західних провінціях, служив Констанцію II Аріаніну (337-361), а в 359-362 рр. став одним із воєначальників Римської Месопотамії [5, р. 56].

Затятий адепт ортодоксального (нікейського) християнства, Валентиніан, був висланий імператором Юліаном Відступником із розташування експедиційної армії. Аж до перського походу Юліана 363 р., Валентиніан перебував із цивільними дорученнями в єгипетських Фівах (теперішнє місто Луксор). Тільки після обрання Іовіана 27 червня 363 р., Валентиніан поновив свій генеральський статус і був призначений одним із командувачів польової армії Заходу [7, Philostorgius, VIII.3]. Особиста присутність Валентиніана в обозі армії, дозволила паннонійцю здобути переважну підтримку на нових виборах імператора в малоазійській Нікеї [6, Амн. Марс. XXVI.2.3]. Як наслідок, офіційне затвердження від Римського Сенату Константинополя Валентиніан I (364-375) отримав у середині березня 364 р.

Проголошення імператорського дуумвірату в 364 році. 28 березня 364 р., на розширеній нараді в Константинополі, де були присутні сенатори та військові сподвижники Іовіана, Валентиніан I офіційно проголосив відновлення інституту «співправління» [2, р. 81]. При цьому Валентиніан посилався на законодавство Діоклетіана з питань функціонування тетрархії [8].

Де-юре, «стара нова» реформа Валентиніана виглядала як часткове повернення до тетрархіального режиму [9]. Маю на увазі саме «часткове повернення», оскільки співправителями ставали

лише августи (щоправда, в тому обсязі повноважень, котрий був передбачений законодавством часів Діоклетіана). Оновлений режим августівського співправління цього разу не тягнув за собою реставрацію інституту цезарів-імператорів (молодших співправителів). Подолавши відкритий опір германського воєначальника Дагалайфа, Валентиніан запропонував Константинопольському Сенату обрати паралельним августом-імператором власного рідного брата – на сім років молодшого Валента (364-378) [10, р. 21].

Того ж дня сенаторське засідання в палаці Ебдомон у Константинополі офіційно розділило територіальні повноваження новообраних імператорів-домінусів [11, рр. 847-848]. Валентиніан I отримував від Сенату «сукупність провінцій Захід» із центром у Медіолані (відповідний статус «імперської ставки Заходу» місту надав ще Іовіан) [11, р. 849]. Валент II, натомість, зобов'язувався правити «сукупністю провінцій Схід». Його ставка залишалася в Новому Римі (Константинополі), що зберіг статус головної столиці Римської імперії [12, р. 22].

Після сенатського голосування, Валентиніан I і Валент II здійснили публічну прогулянку Константинополем. Далі співправителі-августи відвідали сусідній Адріанополь, задекларувавши прихильність християнським політичним ідеалам Іовіана [3, р. 522]. Супроводжувані іллірійськими військовими підрозділами, домініси прибули до Сірмія (тепер Сремска Митровица в Сербії), де потиснули одне одному руки в якості законних співправителів. Валентиніан залишив Валента у Сірмії заради налагодження балканських справ, а сам вирушив до Італії [11, р. 849]. Почалося спільне врядування домінісів із Паннонії, що продовжувалося до смерті Валентиніана I в 375 році [6, Амн. Марс. XXX.6.3-6].

З історико-юридичної точки зору, 28 березня 364 р. не стався поділ Римської імперії між двома братами – Константинополь не відокремлювався від Медіолана [11, рр. 847-850]. У дослідницькому середовищі досі не прийнято звертати увагу на факт, що Константинопольський Сенат того дня лише підтвердив чинність діоклетіанової реформи 286-293 рр., задекларувавши функціонування в адміністративній площині Імперії двох «сукупностей провінцій» – «Заходу» та «Сходу» [13].

Попри твердження деяких вчених, Римська імперія не диференціювалася на два «нових» політичних суб'єкта [14]. По-перше, «Схід» і «Захід», хоч і мали різні префектури преторія, але не володіли правом займатися зовнішньою дипломатією без відома одне одного. По-друге, березне-

вим актом Константинопольського Сенату, обом імператорам присвоювався обов'язок ухвалювати будь-які політичні чи військові рішення лише після взаємного обговорення. По-третє, сенаторське голосування, апелюючи до законодавства Діоклетіана (284-305) і Максиміана (286-305), не відновлювало «тетрархію» в юридичній площині зразка 293-го року, але прямо реанімувало норму 286-го року – необхідність управління єдиною Римською імперією двома августами [15].

Статус «Сходу» та «Заходу» Імперії: приклади 286 і 395 років. Прецеденти 286 і 364 рр. однаково важливі в контексті коректної інтерпретації майбутнього Едикту імператора Феодосія Великого, який в січні 395 р. врегулював адміністративно-територіальний статус Сходу та Заходу [1, с. 6]. Важливо підкреслити, що в січні 395 р., як і в березні 364 р., так само не відбулося декларованого багатьма історіографічними традиціями «поділу Римської імперії» [16]. Тоді йшлося виключно про публікацію правлячим августом-імператором Феодосієм I тексту Едикту, котрий для зручності пропонує назвати «Адміністративним» [1, с. 6, 9].

В 395 р. наступник Валента та Валентиніана Феодосій I (379-395) здійснив реформу, орієнтовану на територіальний розподіл повноважень майбутніх імператорів [17, р. 1]. Один август закріплювався за «сукупністю провінцій Захід» (західноримський імператор), другий очолював «сукупність провінцій Схід» (східноримський імператор). Отже, постульоване виникнення нібито самостійних «держав» під назвами «Західна Римська імперія» та «Східна Римська імперія» слід вважати не більше аніж елементом традиційної міфотворчості, однією зі спроб «виправдати» історіографічну концепцію т. зв. «падіння Римської імперії» [18]. Насправді ж, Римська імперія не реорганізувалася шляхом сецесії чи якимось іншим чином на два різні політичні утворення (політії). Після видання Адміністративного Едикту Феодосія (395 р.) Римська імперія залишалася де-юре єдиною «Республікою» [19, с. 21].

В справі обґрунтування моєї тези [1; 19] про значення Адміністративного Едикту Феодосія I принципово важливо, що приклади 286, 364 і 395 рр. репрезентували громадянам Імперії нормативно-правовий фундамент т. зв. «республіканської реституції». Всі акти, прийняті Римським Сенатом, відрізнялися вражаючою наполегливістю у користуванні публічно-правовим принципом «*Restitutio Res Publica*» («Відновлення Республіки»). Спробую його деталізувати.

Так, Діоклетіан оголосив себе «реставратором республіки» в момент свого обрання імператором (284 р.) [20, с. 21-31]. Далі, вирішуючи найскладніші питання управління Галлією, Балканами, Єгиптом, в передчутті швидкого зіткнення з конкуруючим Іраном, Діоклетіан повідомив «раду

командирів» (найближчих соратників із діючої армії) про бажання розмежувати імператорські повноваження «територіально» [21].

Впродовж першого року врядування, домінус-август Діоклетіан уже встиг розгорнути кампанію з насадження культу особистості. Однак, ця кампанія не завадила імператору запропонувати армійським сподвижникам і Римському Сенату кандидатуру генерала Максиміана для затвердження «августом-домінусом». Чи міг Діоклетіан просто призначити намісника (когось у статусі «*magister militum*») з метою безпосереднього керівництва «сукупністю провінцій Захід»? Питання риторичне, адже він мав увесь необхідний набір повноважень. Тим не менше, Діоклетіан розважив за краще привласнити такому посадовцю з де-факто намісницькими функціями рівноцінний самому собі *імператорський статус*. На думку Діоклетіана, подібний крок мав позитивно вплинути на доволі розрізнені кризою III ст. н. е. еліти Германії, Галлії, Британії, Італії, Північної Африки. Діоклетіан самостійно розпорядився надати Максиміану реальні політичні важелі прийняття рішень. (На мій погляд, такі дії покликані були забезпечити систему верховної влади від небажаних спроб узурпації) [21, рр. 70-114].

Коли Діоклетіан «зробив» Максиміана співправителем-августом в 286 р., Римський Сенат прийняв таку ж формулу рішення, як і в березні 364 р. – *зобов'язав* обох імператорів, оскільки вони вважалися де-юре рівноцінними, спільно визначати та узгоджувати всі важливі аспекти внутрішньої і зовнішньої політики Римської імперії [22].

Вже після 286 р. Діоклетіан зробив важливі кроки заради створення системи «тетрархії», що додатково нівелює традиційні уявлення про нібито «автократичний» режим «діоклетіанового» чи «константинового» доміну. Втім, система, за якою двоє августів керували «Заходом» і «Сходом», а їхніми молодшими співправителями, керівниками менших груп провінцій («Іллірик», «Галлія та Британія»), виступали два цезарі, дала збій відразу після добровільної відставки Діоклетіана. Оскільки чергова громадянська війна закінчилася встановленням одноосібної влади Константина I Святого (324), то і система тетрархії врешті-решт зазнала ідеологічної поразки [23].

Чому в 364 р. не було поновлено класичну тетрархію? Політичні процеси та юридичні формальності, пов'язані з Міланським Едиктом 313 р. [24, с. 35-36], літургічною присвятою Нового Риму (Константинополя) Пресвятій Богородиці 11 травня 330 р. [25], появою концепції *Pax Christiana* в дипломатичному листуванні з іранським шахіншахом Шапуром II [26, рр. 181-183], повернули римсько-імперське суспільство, дезінтегроване розмаїттям кризових явищ III ст. н. е., до усвідом-

лення необхідності єднання задля встановлення порядку.

Сардикійський Едикт імператора Галерія (311) та Міланський Едикт імператора Константина I Святого (313), стимулювали соціально-психологічні відчуття ототожнення *Pax Romana* з ідеологічним конструктом *Pax Christiana*. Останнє успішно задекларовано дискусіями та канонами Першого Вселенського Нікейського Церковного Собору (325). Цілком закономірно: Константин I Святий, наприкінці свого імператорства, почав планувати (335-336) грандіозний похід римського війська до Ераншахру [27, pp. 258-259]. Стратегічна мета походу визначалася бажаннями зміцнити суспільну єдність римлян, посилити ідеологічний фундамент *Pax Christiana* новими грандіозними завоюваннями, повторити подвиги Александра Македонського в очах населення Імперії [28, p. 515]. Римська класична освіченість тлумачила похід Александра найвищим досягненням античних греків [29]. На додачу, нова ідейно-релігійна конотація *Pax Romana* зумовила план зміцнення християнської ідентичності шляхом євангелізації неримської Азії. Завдання дійти до р. Інд [30, Lib. Or., XVIII, 261], цілком імовірно, ставилося ще Константином, але публічно висловити та спробувати практично реалізувати його зумів тільки Юліан Відступник (361-363) [31, Jul. Ep. 81].

Тут варто наголосити: сам Юліан всіляко встановлював свій особистий політичний режим за зразком Константина Святого. В цьому приховується політико-ідеологічний парадокс: хоча Константин був світоглядним християнином і, по суті, створив передумови опертого на Християнську Віру державного апарату, але найповніший розвиток всі ідеї християнського імператора Константина знайшли в практичній діяльності концептуального неоязичника Юліана [32].

Юліан Апостат не потребував жодних августів-співправителів навіть більше за Константина. Якраз його коротке правління виявилось тим непоправним ударом по теорії і практиці тетрархії, що не дозволив повернутися до їхньої реставрації після відновлення дуумвірату Валентиніаном і Валентом у березні 364 р.

Звісно, теоретична можливість відновлення системи тетрархії з'явилася на горизонті в момент трагічної загибелі Юліана, драматичного обрання імператором юліанового охоронця Іовіана, прийняття умов принизливого Нісібського мирного договору з іранською Династією Сасанідів (363) [6, Ann. Marc. XXV.7.5-9]. Важливо, що перський похід Юліана Відступника закінчився катастрофічною поразкою, засвідченою на міжнародно-правовому рівні принизливою угодою. Втрата Месопотамії і Великої Вірменії на користь Ірану сильно підірвала репутацію імператорства, засвід-

чила занепад (принаймні тимчасовий) заснованої на гегемонії зовнішньої політики Діоклетіана (284-305), Галерія (305-311), Константина I Святого (306-337). Після 363 р. Імперія вимушено переходила в оборонні позиції. Зрозуміло, що будь-які подібні процеси всередині держави *a priori* викликають до життя елементи громадянського невдоволення, дух заворушень і навіть сепаратистські прояви (на підсвідомому рівні вони здатні жевріти століттями).

Сепаратизм у Римській імперії. Сепаратизм у сучасному політологічно-юридичному розумінні точно не був відомий римському суспільству пізньої античності (сьогодні в суспільній свідомості переважає поняття *séparatisme*, запозичене з французьких політичних теорій XVIII-XIX ст.) [33]. Так, окремі магістрати, провінційні коміти завжди хотіли отримати більше територіальних повноважень. Однак, заповітна мрія про імператорську владу – від Адріанового валу до передмість Вавилону – зберігала привабливість, властиву її масштабності. Відтак, амбітні представники провінційних еліт прагнули не стільки управління своїми маленькими малими областями, скільки імперського рівня влади [9; 15]. Це робило *séparatisme*, притаманний добі «національних держав», неможливим у часи розквіту чи завершення античності [29].

Сепарація по-римськи мала інші змістовні особливості. Сутнісно, римський сепаратизм, як і за часів масштабної кризи III ст. н. е., характеризувався одночасним бажанням декількох претендентів проголосити себе імператорами та опертися в цій справі на ту чи іншу провінційну аристократичну групу. Отже, сепаратизм римського штибу завжди виступав за узурпацію *всієї* імператорської влади, але, внаслідок неспроможності завдати військову поразку опонентам на цілій території імперії, задовольнявся узурпацією окремих провінцій (чи навіть однієї провінції). До речі, шляхом такої сепарації розпочав грандіозну політичну кар'єру і Константин I Святий [23]. В 306 р. Константин «обрав» августом-доміном солдати та наближені його померлого батька Констанція I Хлора в британському місті Еборакум (англійський Йорк). Впродовж перших років імператорства Константин де-факто контролював лише острівну Британію та віддалені райони Північної Галлії.

Так чи інакше, історіографічна несправедливість, пов'язана зі спробою *штучної політико-юридичної диференціації* «Західної Римської імперії» та «Східної Римської імперії» [14], народжена якраз некоректними поясненнями перебігу подій у роки кризи III ст. н. е. [9].

«Сепаратизм» так званих «Галльської імперії» або «Пальмірської базилеї» насправді не ставив собі на меті сепарацію від Імператорського

Риму [34]. Навпаки, фактичні правителі північно-західних і східних регіонів у 260-273/274 рр. активно декларували власні претензії на загальноімперську владу. Тим не менше, через обмежені військові можливості, амбіції регіональних володарів отримали певні можливості практичної реалізації лише в конкретних територіальних рамках. Вважаючи себе «римськими імператорами», галло-британські чи сирійсько-пальмірські узурпатори-сепаратисти вимушено спиралися на аристократичні угруповання підконтрольних земель [35]. Про етнополітичне підґрунтя даного процесу не могло бути жодної мови. Так само, Галлія чи Сирія не мали жодних реалістичних шансів на самостійний економічний успіх у світі 200-х рр. н. е. (як і впродовж IV, V чи VI століть), оскільки торговельно-інформаційний обмін приносив населенню прибуток виключно в контексті адміністративної єдності середземноморських шляхів комунікації [29; 34].

Якщо врахувати, що юридичних або політико-декларативних спроб сецесії окремих провінцій або історичних регіонів (включаючи непокірну Юдею) зі складу Римської імперії в період 220-280-х рр. не відбувалося (всупереч недоведеним твердженням деяких фахівців-античників), то і відповідної традиції функціонування поза рамками єдиної Імперії громадяни не мали. Весь свій добробут, майно, соціальні ролі, відносини праці та заробітку, поліцейські заходи охорони безпеки, можливості домагатися справедливості та покарання кривдників у суді – все це римські громадяни, як і варвари-федерати, отримували виключно внаслідок феномену середземноморської греко-римської єдності, заснованої на цивілізаційній спільності еллінів і римлян. Тож притомного ідеологічного обґрунтування для сецесії просто не могло існувати.

Історико-правова постановка проблеми про уявне роз'єднання «Західної Римської імперії» та «Східної Римської імперії», як і відповідне питання про «принцип республіканської реституції», дозволяють зовсім інакше поглянути на весь перебіг подій IV-V століть. Якщо врахувати, що жодних традицій сецесії етноси та територіально-культурні спільноти Імперії просто не мали, ніколи не виявляли таких схильностей і, навпаки, багато в чому встигли стати більшими римлянами, аніж початкові латинські племена Італії, то і «Схід» із «Заходом» закономірно не сприймалися простими жителями в якості потенційно «окремих» політій [36].

«Частини» єдиної Імперії. В 286 р. Діоклетіан узаконив модель «єдина республіка – два головних імператори», а в 364 р. Валентиніан I і Валент II повторно домоглися визнання Римським Сенатом легальності початкової політичної концепції Діоклетіана. Найцікавіше, що юридичне посилання

Сенату на акт 78-річної давності здійснювалося в форматі чинного права Імперії [37, рр. 82-97].

Виходячи з логіки норми 286-го року, впливало наступне: Діоклетіан створив «Схід» і «Захід» як дві сукупності провінцій єдиної Імперії. Зі свого боку, Валент і Валентиніан доповнили фразеологію та термінологію Діоклетіана, говорячи про «частини» Римської імперії. Відповідно, Валент II очолив так звану *Imperium Romanum Pars Orientale* (Східну частину Римської імперії) [37, р. 89], а Валентиніан I керував *Imperium Romanum Pars Occidentale* (Західною частиною Римської імперії) [37, р. 89]. Тобто, якщо раніше йшлося про «сукупності» провінцій, то тепер нормативно-правові акти Сенату та Едикти імператорів зверталися до «частин» Імперії. При цьому, не варто забувати, що поняття «частина Імперії» раніше неодноразово зустрічалося в рішеннях і рескриптах імператорів-принцепсів Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.), Тиберія (14-37), Клавдія (41-54), Нерона (54-68), Веспасіана (69-79), Доміціана (81-96), Нерви (96-98), Траяна (98-117), Адріана (117-138), Антоніна Пія (138-161), Марка Аврелія (161-180), Септімія Севера (193-211). Часто поняття «частина» вживалося і в юридичних документах, виданих імператорами передкризових часів – Каракаллою (211-217), Александром Севером (222-235). Надалі до терміну звертався теоретик домінатного режиму Авреліан (270-275).

Те, що Валент II очолив «Східну частину», а Валентиніан I керував «Західною частиною», аж ніяк не скасовувало приналежності «частин» до єдиного цілого [37, рр. 91-94]. Про це говорить формально-логічна конструкція рішень Римського Сенату Константинополя в період 364-378 рр. (До моменту загибелі Валента в Адріанопольській битві з готами 9 серпня 378 р.).

Ідеологічне значення консульських дуумвіратів. Коли Діоклетіан в 286 р. звертався до Римського Сенату з приводу затвердження магістратури рівноцінного і рівноправного собі августа, орієнтованого на управління «сукупністю провінцій Захід» (286), то посилався на стародавній історичний досвід консульських дуумвіратів [38].

Ще в 509 р. до н. е., перехід режиму політичної влади в Стародавньому Римі від *Regnum Romanum* до *Res Publica Populi Romani* супроводжувався трансформацією інституту правителя-рекса в інститут верховного понтифіка та, паралельно, передачею головних контрольно-наглядових і представницьких функцій до рук двох консулів, які надалі обиралися щорічно [19, с. 21].

Консули залишалися де-факто очільниками Римської Республіки аж до заснування магістратури «диктатора» Луцієм Корнелієм Суллою (82-79 рр. до н. е.) та створення магістратури «пожиттєвої диктатури» Гаєм Юлієм Цезарем

(49-44 рр. до н. е.). В подальшому обмеження консульських повноважень стало очевидним під час заснування тріумвірату після вбивства Юлія Цезаря. Приєднання найбагатшої провінції Середземномор'я (Єгипту Птолемеїв) дозволило Октавіану Августу (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) реалізувати політичний план, розроблений ще полководцем і основним опонентом Цезаря – Гнеєм Помпеем. План передбачав започаткування посади «першого серед рівних», який мав би юридично зафіксовану можливість демократичним шляхом обратися на всі верховні пости і магістратури Стародавнього Риму. Так з'явилися принцепси-імператори, котрі спершу приділяли особливу увагу власному консульству. Після стабілізації інституту «імператорства», верховні правителі Риму почали надавати консульство як почесну нагороду тим сподвижникам, які особливо відзначилися [20, с. 22-23].

Політико-правова реорганізація режиму принципату в режим доміанату не змінила почесної юридичної ролі «консулату» (главою республіки на законодавчому рівні визнавався август-домінус, консульство ж було лише однією з нагородних регалій). Діоклетіанові реформи де-юре не вплинули і на формальний статус верховного законодавчого органу – Сенату [39]. Отже, коли засновник доміанату Діоклетіан забезпечив паралельне обрання Максиміана «августом-домінусом Заходу» в 286 р., то це не призвело до автоматичної організації окремих Сенатів Заходу і Сходу.

Фактор єдності Сенату. Від 286 до 330 рр. Сенат закономірно розташовувався в Стародавньому Римі [23]. При цьому, більшість представників сенаторської аристократії постійно перебували в інших провінціях, виконуючи різноманітні адміністративні функції. Багато хто супроводжував тих чи інших імператорів (як августа, так і молодших цезарів) під час походів. Незважаючи на критичне і надто зневажливе ставлення до сенаторської аристократії в марксистській і германістичній історіографічних школах, реальний аналіз сенаторського повсякдення дозволяє відтворити образи діяльних людей, схильних до канцелярської та розумової праці. Коротше кажучи, сенаторська аристократія не припиняла постачати імператорам кадровий управлінський ресурс (незалежно від державного режиму – як принцепсам, так і домінусам). Крім того, всі рішення імператорів, навіть коли їх стало одночасно четверо (в період тетрархії) мали затверджуватися Римським Сенатом.

11 травня 330 р. відбулося християнське освячення Константинополя [40]. Я не дарма наголошую на його офіційній юридичній назві («Новий Рим»). Саме в Новому Римі від часів Константина I Святого зобов'язався засідати головний законодавчий орган імперської влади. Загальнодержав-

на курія офіційно залишила Старий Рим на Тибрі і перемістилася до Нового Риму на Босфорі [39].

Згадаймо хоч би момент, коли Юліан Відступник, піднявши бунт проти Констанція II Аріаніна в 361 році, виступив із вірними галльськими військами саме в бік Константинополя. Смерть Констанція II дозволила Апостатові безкровно взяти столицю під контроль. З того моменту визнання аристократією адміністративної ролі «Міста» стало очевидним. Навіть Юліан, в запалі протистояння християнству, не ризикнув скасувати пов'язане з новою вірою перенесення імперського центру на Босфор [41, р. 60].

Сенат у Константинополі затверджував усі рішення Юліана Відступника. Коли ж Юліан загинув під час перського походу (363), то саме Римський Сенат Константинополя, шляхом спеціальних голосувань, визнав імператорські магістратури Іовіана (363-364). Тоді Іовіан попрямував із військами до босфорської столиці, але дорогою помер за нез'ясованих обставин [6, Ann. Marc. XXV.10.12-13]. Наступник Іовіана Валентиніан I (364-375), хоч і скористався процедурою обрання військом у малоазійській Нікеї, але офіційне затвердження та необхідні інсигнії імператорської влади отримав тільки вступивши до Нового Риму (Константинополя) [42]. Як наслідок, 28 березня 364 р., в одному з константинопольських палаців (Ебдомоні), Валентиніан I особисто провів засідання Римського Сенату, на якому було ухвалено рішення відтворити діоклетіанові магістратури – «август Заходу» та «август Сходу» [37, Рр. 88-89].

Коли новообрані імператори-августы Валент II і Валентиніан I попрямували з інспекцією в Адріанополь і Сірмій, Римський Сенат залишився неподільним. Також зазначу, що ніколи не оголошувалося про створення паралельного та рівноправного Новоримському Сенату (в Константинополі) Західноримського Сенату (в Римі чи Медіолані). І це, незважаючи на проголошення Медіолана офіційною ставкою «Заходу» (окремим рескриптом Іовіана). Отож, верховний орган законодавчої влади залишився єдиним і розміщувався виключно у Новому Римі. Це ще один вагомий аргумент на користь тези, що Римська імперія ніколи не поділялася на дві самостійні «держави».

Згідно з тлумаченням нормативних актів Діоклетіана, наданим у період правління Валентиніана I і Валента II, обидва імператори зберігали юридичну природу «єдиного тіла». Від імператорського дуумвірату вимагалися цілком утилітарні речі: відсутність розбіжностей, прийняття рішень спільними зусиллями, повна координація зовнішньої та внутрішньої політики [37, рр. 94-95].

Висновки. З усього викладеного можна виокремити головні твердження на користь тези про

збереження політико-правової єдності Римської імперії після імператорської акції 364 р.:

1) Обидва імператори набували рівноправного та рівноцінного статусу, їхні рішення та рескрипти мали однакову правову силу для всіх провінцій Імперії.

2) Римський Сенат існував лише один – Константинопольський. Міський Сенат Риму, що підтримував роботу Прєфекта Міста Рима (цю магістратуру створив Діоклетіан), не мав значення поза міськими околицями. В Медіолані також ніколи не засновувався окремий загальноімперський Сенат.

3) Нормативно-правові акти, що видавалися Сенатом, обома імператорами, а також провінційними чиновниками, згадували про «Римську імперію» як про політично цілісну державу, тоді як для сфери територіальних повноважень Валентиніана I застосовувалося словосполучення «Західна частина», а для повноважень Валента II використовувалося поняття «Східна частина».

4) Імператорські едикти та сенатські постанови 286 і 364 рр. однаково ґрунтувалися на принципі республіканської реституції, за яким територіальний розподіл повноважень обох імператорів історично опирався на давню практику консульських магістратур. Одночасне управління республікою, здійснене двома імператорами, називалося «поверненням золотої доби».

Ініціатива братів-імператорів Валентиніана I та Валента II не стала чимось новим для римської історії. Вона спиралася на ряд прецедентів із римського юридичного побуту класичного часу, відповідала духу реформ Діоклетіана. Як наслідок, вже після смерті Валентиніана та Валента, серії узурпацій і громадянських війн, в січні 395 р. Феодосій I Великий видав «Адміністративний Едикт». Теоретична частина Едикту повністю відтворювала конотацію наведених вище аргументів. Там говорилося про «частини» єдиної держави, Захід і Схід не отримували окремі Сенати, імператори проголошувалися одним політичним цілим. Дуумвіратна імператорська влада позиціонувалася рівноцінною, а ймовірність законного авторитету «східного імператора» для Заходу або «західного імператора» для Сходу не ставилася під сумнів. Тим самим Феодосій I, як і Валентиніан із Валентом, підкреслив своє правонаступництво стосовно реформ Діоклетіана.

Література

1. Мельник В. М. Елементи римсько-візантійського юридичного спадку: титулатура, статус, правосуб'єктність понять «царство» і «королівство». // *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 3. С. 3-11.

2. Curran John. From Jovian to Theodosius. // *The Cambridge Ancient History: The Late Empire. A.D. 337-425. Vol. XIII*. Edited by Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Pp. 78-110.

3. Potter David S. *The Roman Empire at Bay: AD 180-395*. New York: Routledge, 2004. XXII+762 pp.

4. Hebblewhite Mark. *Theodosius and the Limits of Empire*. New York: Routledge, 2020. IX+183 pp.

5. Lenski Noel Emmanuel. *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A. D.* Berkeley: University of California Press, 2002. XIV+454 pp.

6. Ammianus Marcellinus. *Das römische Weltreich vor dem Untergang. / Sämtliche erhaltene Bücher. Übersetzt von Otto Veh. Eingeleitet und erläutert von Gerhard Wirth*. Zürich und München: Artemis, Die Bibliothek der Alten Welt, 1974. XXX+950 s.

7. Philostorgios. *Kirchengeschichte. Bd. 1: Einleitung, Text und Übersetzung*. Ediert, übersetzt, kommentiert von Br. Blackmann und M. Stern. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015. LXXIII+439 s.

8. Matthews John. *The Roman Empire of Ammianus*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989. XIV+608 pp.

9. Cameron Averil. *The Later Roman Empire (AD 284-430)*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993. X+328 pp.

10. Hughes Ian. *Imperial Brothers. Valentinian, Valens and the Disaster at Adrianople*. Barnsley: Pen & Sword, 2013. 282 pp.

11. Gibbon Edward. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Volume 1 (AD 180-476)*. New York: The Modern Library, 1932. IV+2537 pp.

12. Errington Malcolm R. *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius. / Studies in the History of Greece and Rome*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006. XII+336 pp.

13. Kolb F. *Diocletian und die Erste Tetrarchie: Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?* Berlin-New York: De Gruyter, 1987. IX+205 s.

14. Christie Neil. *The Fall of the Western Roman Empire: Archaeology, History and the Decline of Rome*. London, New York: Bloomsbury Academic, 2011. XI+306 pp.

15. Hugh Elton. *The Roman Empire in Late Antiquity: A Political and Military History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. XII+378 pp.

16. Hughes Ian. *Patricians and Emperors: The Last Rulers of the Western Roman Empire*. Barnsley: Pen & Sword, 2015. XXII+278 pp.

17. Cameron Averil. *The Mediterranean World in Late Antiquity 395-700 AD. Second edition*. London, New York: Routledge, 2012. XIII+300 pp.

18. Bury John Bagnell. *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian. AD 395 to 565. Volume 1*. London: Macmillan & Co., 1923. XXV+471 pp.

19. Мельник В. М. Назви римсько-візантійських і перських політичних утворень як джерела інформації про форму держави та дискурс міжнародної правосуб'єктності (від античності до сьогодення). // *Право та державне управління*. 2022. № 2. С. 16-31.

20. Мельник В. М. Республіканський характер Римської імперії: принципат і домінат як публічно-правові режими. // *Юридичний вісник. Law Herald*. 2023. № 1. С. 21-31.

21. Waldron Byron. *Dynastic Politics in the Age of Diocletian (AD 284-311)*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022. XXII+274 pp.

22. Мельник В. М. Правосуб'єктність Римської імперії в процесі інституціоналізації домінації: передумови та наслідки тетрархії. // *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 4. С. 7-12.

23. Barnes Timothy D. *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1982. XIX+305 pp.
24. Мельник В. М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 192 с.
25. Heather Peter. *The Restoration of Rome: Barbarian Popes and Imperial Pretenders*. London: Macmillan, 2013. XVIII+470 pp.+XVI ill.
26. Smith Kyle. *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*. Berkeley: University of California Press, 2016. XXII+232 pp.
27. Barnes Timothy D. *Constantine and Eusebius*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981. VI+458 pp.
28. Wiemer Hans-Ulrich. *Libanius on Constantine*. // *The Classical Quarterly*. 1994. Vol. 44. Issue 2. Pp. 511-524.
29. Chaniotis Angelos. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian*. London and Cambridge MA: Harvard University Press, 2018. XXII+446 pp.
30. Pellizzari Andrea. *Maestro di retorica, maestro di vita: le lettere teodosiane di Libanio di Antiochia*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 2017. 584 pp.
31. *Emperor and Author: The Writings of Julian the Apostate*. / Edited by Nicholas Baker-Brian and Shaun Tougher. Swansea: Classical Press of Wales, 2012. XXI+384 pp.
32. Bowersock G. W. *Julian the Apostate*. London: Duckworth, 1978. XII+135 pp.
33. Kingsbury Damien. *Separatism and the State*. London: Routledge, 2021. IX+250 pp.
34. Homo Léon Pol. *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien (270-275)*. These pour le doctorat. Presentee a la Faculte des lettres de L'Universite de Paris. Paris: Ancienne Librairie Thorin et Fils, 1904. 390 pp.
35. White John. *The Roman Emperor Aurelian: Restorer of the World*. Barnsley: Pen and Sword Books, 2015. 156 pp.
36. Ando Clifford. *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2000. XXII+495 pp.
37. Drijvers Jan Willem. Chapter 5: *The divisio regni of 364: The End of Unity? // East and West in the Roman Empire of the Fourth Century. An End to Unity? / Radboud Studies in Humanities. Volume: 5*. Edited by Roald Dijkstra, Sanne van Poppel, and Daniëlle Slootjes. Leiden: Brill, 2015. Pp. 82-97.
38. Моммзен Теодор. *Історія Риму*. Переклад Віктора Вербича [на основі викладу М. Д. Чечуліна, 1909]. К.: Арії, 2023. 384 с.
39. Skinner Alexander. *The early development of the senate of Constantinople*. *Byzantine and Modern Greek Studies*. 2008. Vol. 32. Issue 2. Pp. 128-148.
40. Лозанова-Станчева Ваня. *Освещаването на Константинопол: инсцениране на миналото*. // *Балканистичен Форум*. 2018. Т. 1. С. 315-324.
41. Hunt David. *Julian*. // *The Cambridge Ancient History: The Late Empire. A.D. 337-425*. Vol. XIII. Edited by Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Pp. 44-77.
42. Solari A. *I partiti nella elezione di Valentiniano*. // *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*. 1932. № 10. Pp. 75-79.